

II wojna światowa i akcja „Wisła” we wspomnieniach mieszkańców Bieszczadów

Badacz zajmujący się wiekiem XX nie tylko nie ma możliwości dotarcia do wszystkich źródeł, lecz także musi dokonywać ich selekcji. Powinien jednak wykorzystywać różne rodzaje materiałów źródłowych, w tym również relacje świadków. Są one specyficznym, ale w niektórych przypadkach nieodzownym źródłem, np. w badaniach życia codziennego, stosunków społecznych, narodowościowych itp. Obecnie na całym świecie prężnie rozwija się interdyscyplinarna działalność zwana historią mówioną (*oral history*). Przedmiotem jej zainteresowania są świadectwa indywidualnej pamięci, zapisane lub nagrane – przede wszystkim rozmowy prowadzone według przygotowanego wcześniej kwestionariusza pytań, ale także ankiety czy spisane wspomnienia¹.

Najbardziej wartościowym materiałem są wspomnienia bezpośrednich uczestników wydarzeń, nieangażowanych emocjonalnie w opisywane fakty. W zasadzie tylko taki respondent jest uprawniony do składania relacji, choć zdarza się również, że osobą snującą opowieść jest potomek bezpośredniego uczestnika wydarzeń. Naturalnie do każdego z wytworów historii mówionej należy podchodzić niezwykle krytycznie, pamiętając o zawodności ludzkiej pamięci. Inaczej traktuje się bowiem dziennik prowadzony na bieżąco, a inaczej wspomnienia spisywane po upływie dłuższego czasu. Jeszcze inaczej należy postępować z relacjami ustnymi. Każdy uczestnik wydarzeń przedstawia ich własną wersję, co oznacza, że choć jest to cenne źródło historyczne, jednak badacz sam musi dotrzeć do prawdy obiektywnej, konfrontując relację z literaturą przedmiotu i archiwaliaми. Relacja świadka może zniekształcać opisywaną rzeczywistość z uwagi na emocjonalne nastawienie, osobiste przekonania i poglądy polityczne, a przede wszystkim na przekształcenia pamięciowe, tzn. wyrzucanie z pamięci niektórych wydarzeń, a dodawanie wersji później zasłyszanych lub przeczytanych². Dlatego też historia mówiona daje badaczowi pogląd na specyfikę życia społecznego i kulturowego danego miejsca, lecz nie służy do ustalania obiektywnych faktów historycznych.

Według Włodzimierza Mędrzeckiego relacje uczestników wydarzeń pozostają bardzo ważnym źródłem szczególnie w odniesieniu do stosunków polsko-ukraińskich z okresu II wojny światowej³, ale można je wykorzystać także w badaniach nad stosunkami polsko-żydowskimi oraz nad relacjami między okupantami a ludnością okupowanych ziem. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie na podstawie zebranych przez autorkę relacji, jak wojenne wątki historii Bieszczadów, tj. terenów leżących między przełęczami Łupkowską a Wyszowską,

¹ J. Bartmiński, *O wartościach słowa mówionego* [w:] *Historia mówiona w świetle etnolingwistyki*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta, Lublin 2008, s. 6; T. Lępkowski, *Historia ustna i „historia ludowa”*, „Kwartalnik Historyczny” 1981, z. 2, s. 442.

² R. Litwiński, *Relacje uczestników i świadków wydarzeń jako źródło historyczne. Dotychczasowe doświadczenia badawcze* [w:] *Obserwacja uczestnicząca w badaniach historycznych*, red. B. Wagner, T. Wiślicz, Zabrze 2008, s. 84–86.

³ W. Mędrzecki, *Polskie relacje pamiętnikarskie i wspomnieniowe jako źródło do badania stosunków polsko-ukraińskich w okresie II wojny światowej*, „Przegląd Wschodni” 1997, t. 4, z. 1 (13), s. 227.

opisują mieszkańcy tych ziem. Wykorzystany materiał obejmuje czternaście wywiadów przeprowadzonych z osobami narodowości polskiej i ukraińskiej pochodzącymi z różnych wsi przedwojennego powiatu leskiego i małej części powiatu sanockiego. Obraz nie jest wprawdzie dopełniony wypowiedziami trzeciej strony, czyli ludności żydowskiej, autorka starała się jednak maksymalnie wydobyć ów zanikły głos z przekazów strony polskiej i ukraińskiej. Warto również zaznaczyć, że w momencie wybuchu wojny najstarsza rozmówczyni miała 24 lata, a najmłodsza – 4. W tej sytuacji większość opisywanych niżej wydarzeń przedstawiona jest z perspektywy dziecka lub podlotka.

Mówiąc o okupancie niemieckim, respondenci wspominali przede wszystkim, co naturalne, o sytuacjach najbardziej dotyczących ich samych lub ich rodziny, czyli o wywózkach na roboty przymusowe, kontyngentach, różnicach w traktowaniu Polaków i Ukraińców przez Niemców. Podkreślano, że dla mieszkańców Bieszczadów prawdziwą tragedią były masowe wywózki młodzieży do pracy w III Rzeszy. Okupant działał albo z zaskoczenia, organizując łapanki np. w cerkwiach lub kościołach, albo też dawał trochę czasu i przez sołtysa informował rodziny o przymusie wyjazdu. Wówczas jechała tylko jedna osoba z domu⁴. W niektórych wsiach ludność miejscowa musiała pracować w zajętych przez Niemców folwarkach⁵. Istniał też system przymusowych kontyngentów dla wojska. Na front wysyłano wytwarzany przez miejscową ludność nabiał – sery i śmietanę. Zdarzało się, że żołnierze siłą zabierali chłopom krowy, przy czym warto pamiętać, iż produkty mleczne były podstawą żywienia wielodzietnych rodzin w Bieszczadach. We wspomnieniach często pojawia się motyw, że dzieci i dorośli, aby ocalić bydło, ukrywali się z nim w lasach⁶.

Polscy respondenci o wiele bardziej niż ukraińscy podkreślają krzywdę zaznaną od okupanta. Za najdrobniejsze przewinienie groziła kara śmierci lub wysłanie do obozu w Auschwitz. Polka z nieistniejącej już wsi Smolnica określiła Niemców następującymi słowami: „To są najgorsi ludzie, jak mi się zdaje, z samego piekła idą”⁷. Nieco inaczej przedstawiła sytuację Ukrainka z Morochowa: „Niemcy jacy byli, tacy byli, ale był porządek”. We wsi nie było ich zresztą dużo, ponieważ kwaterowali w pobliskim Zagórze. Nie znęcali się fizycznie nad Ukraińcami, lecz przeciwnie – ostrzegali ich przed zbliżającym się frontem w 1944 r. i Sowietami, mówili, że „złe będzie”. Jak stwierdza rozmówczyni, nie mylili się⁸. Inaczej zmianę okupanta przeżywali Polacy – oni odczuli ulgę po wycofaniu się Niemców. Układano nawet piosenki opowiadające o ciężkim losie Polaka w czasie okupacji oraz o radosnym momencie wycofywania się hitlerowców⁹. W relacjach pojawia się jednak podział na „złego” i „dobrego” Niemca. Świadkowie wydarzeń zauważali, że niektórzy żołnierze niemieccy nie rozumieli, o co muszą

⁴ Rozmowa z p. Ireną Kuklą, z domu Czaplą (ur. 1930, narodowość polska), Równia, marzec 2010 r.; Rozmowa z p. Kazimierą Wityk, z domu Czernią (ur. 1924, osoba pochodząca z rodziny polsko-ukraińskiej), Uherce, luty 2010 r.; Rozmowa z p. Stefaną M., z domu Kłodzińską (ur. 1916, narodowość polska), Smolnica, sierpień 2010 r.

⁵ Rozmowa z p. Kazimierą Wityk; Rozmowa z p. Stefanem Kozickim (ur. 1930, narodowość polska), Olszanica, luty 2010 r.

⁶ Rozmowa z p. Katarzyną Dereń, z domu Wysoczańską (ur. 1927, narodowość polska), Bóbrka, luty 2010 r.; Rozmowa z p. Anną Borszczowską, z domu Słoninką (ur. 1915, narodowość ukraińska), czerwiec 2010 r.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Rozmowa z p. Anną Murzyn, z domu Kopczyk (ur. 1929, narodowość ukraińska), Morochów, sierpień 2010 r.

⁹ Oto przykładowa pieśń anonimowego autora, powstała ok. 1944 r.: „Polsko kochana, któraś powstała/ Okrutnie przez pięć lat coś cierpiała/ Niemiec narzucił na Cię kajdany/ I męczył ludzi, Boże kochany!! Zabierał ludzi do kraju swego/ By pracowali w Niemczech dla niego/ Niejednego ciężka praca znużyła/ I ciężka męka oczy zamknęła/ A dzieci ojca wciąż wyglądają/ Bo pięć lat już go w domu nie mają/ Władza niemiecka z domu zabrała/ I do obozu pracy go dała/ Pięć lat nas Niemcy prześladowali/ A volksdeutschery dopomagali/ Bili, strzelali, przeklęte katy/ Trzeba się było żegnać z tym światem/ Dziś konfidentów już wyłapują/ Niemcy z rozpaczy ich nie ratują/ Nie dają kartek na margarynę/ Ni dodatkowych na sacharynę” (Rozmowa z p. Ireną Kuklą).

walczyć, nie identyfikowali się z tym. Byli to zwykli ludzie, nieszczęśliwi, oderwani od domu, żony i dzieci, którzy czasem skarżyli się na swój los przed Polakami, a w razie potrzeby udzielali im pomocy¹⁰. Gdy w pewnym domu gospodarz zranił się w głowę, opatrzył go kwaterujący u niego Niemiec, który okazał się lekarzem¹¹.

Odrębną sprawą, o której opowiadano, było „rozwiązanie kwestii żydowskiej”. Polacy i Ukraińcy wspominali, że niektórzy Żydzi, lepiej wykształceni czy orientujący się w polityce, już przed wojną przeczuwali, że III Rzesza przygotowuje ich zagładę. Dlatego też część z nich uciekła z Bieszczadów, nikomu nie zdradzając, dokąd jadą. Niektórzy ostrzegali Polaków o zbliżającej się wojnie, np. radzili kupić buty dla całej rodziny¹². Ci, którzy zostali, wydawali się pogodzeni ze swym losem. Dlatego niektórzy nie chcieli skorzystać z propozycji ukrywania się u gospodarzy polskich czy ukraińskich, wiedząc, że w ten sposób mogą sprowadzić nieszczęście na swych dobroczyńców. Tak to wspomina rozmówczyni z Uherzec: „Oni nie przeżywali, bo oni wiedzieli [co będzie], jak już mówili, że Niemcy przyjdą, to oni przyszli do nas się pożegnać i mówią: »My wiemy, że nasz ród ma wyginąć«. Ale zawsze gadają: »Nie cieszcie się, bo nami roczyniają, a wami będą misić«”¹³.

Co do samych zbrodni popełnianych na Żydach, to dominują zgodne z prawdą obiektywną przekazy, że hitlerowcy albo mordowali Żydów na miejscu, albo koncentrowali ich w obozie w Zasławiu. Jedyna relacja nieznapadająca potwierdzenia w literaturze przedmiotu pochodzi od Polki z Równi. Twierdzi ona, że Żydów z Ustrzyk Dolnych i okolicznych wiosek wywożono kolejką do obozu mieszczącego się w hangarach po byłym wojskowym obozie szkoleniowym utworzonym w Ustjanowej dla szkoły w Dęblinie jeszcze przed wojną. Tam zabijano ludzi i palono ich ciała, których świad unosił się po całej okolicy¹⁴.

Charakterystycznym zjawiskiem podkreślającym stosunki narodowościowe i społeczne tego obszaru było zawieranie małżeństw mieszanych i ich los w kontekście wydarzeń II wojny światowej. Świadkom tamtych wydarzeń nie zatarł się ten wątek w pamięci, choć nie dotyczył ich bezpośrednio. Podkreślano, że Żyd nie ożeniłby się z Polką czy Ukrainką, lecz polscy i ukraińscy mężczyźni brali sobie za żony Żydówki. Kobiety te zawsze przechodziły na wyznanie męża, jednak gdy Niemcy dowiadawali się o ich pochodzeniu, zabierali je lub zabijali. Tak było w Teleśnicy i Olszanicy, gdzie zginęły Żydówki – żony Ukraińców. To samo zdarzyło się w Uhercach: „Jeden ożenił się z Żydówką. [...] ktoś przyskarżył Niemcom, że ona jest wykrzianką [...] I zabrali ją. [...] jak ona wzywała Boga, żeby ją ocalił. I ten, co z nią szedł, mówił jej, żeby nie rozpaczała, że on ją doprowadzi [do Leska], ale jutro on ją stamtąd wydostanie i żeby się nie pokazywała nigdzie. I tak zrobił, bo mu żal było, że tak strasznie rozpaczała. [...] Ona pieszo szła po lasach, tak, żeby się dostała do Podkamionki, i tam uchowała się przez cały czas, dopóki Niemcy byli tutaj”¹⁵. Kobieta ta dożyła późnej starości¹⁶.

¹⁰ „Byli to dobrzy ludzie, płakał jeden, pokazywał na migi, że ma też takiego synka, jak mój brat był, i mówi: »Po co mnie tu? Na co mi tej walki?«” (Rozmowa z p. Zofią Orłowską [ur. 1933, narodowość polska], Uherce, sierpień 2010 r.).

¹¹ Rozmowa z p. Mirosławem Kochańskim (ur. 1930, osoba pochodząca z rodziny polsko-ukraińskiej), Bóbrka, luty 2010 r.

¹² Rozmowa z p. Stanisławą Brej, z domu Jarosz (ur. 1930, narodowość polska), Olszanica, marzec 2010 r.

¹³ Rozmowa z p. Kazimierą Wityk; rozmowa z p. Katarzyną Dereń.

¹⁴ Rozmowa z p. Ireną Kuklą. Jedyna zbieżność z relacją zachodzi w książce Andrzeja Olejka, gdzie podane jest, że na terenie byłego szybowiska, w budynku wybudowanym przez Sowieców, Niemcy urządzili obóz dla jeńców wojennych, jednak nie ma tam wzmianki o przetrzymywaniu i mordowaniu Żydów (A. Olejko, *Szybowce nad Bieszczadami. Z dziejów szybowictwa na Podkarpaciu. Bezmiechowa – Ustjanowa 1928–1998*, Lesko 1998, s. 198).

¹⁵ Rozmowa z p. Kazimierą Wityk.

¹⁶ Rozmowa z p. Zofią Orłowską.

Jeśli chodzi o obraz drugiego okupanta – Rosjan – uczucia uczestników tamtych wydarzeń są mieszane. Daje się zaobserwować, że opinie o Rosjanach są zdecydowanie bardziej nieprzychylnie niż o Niemcach. Ludzie zapamiętali, że radzieccy żołnierze zachowywali się barbarzyńsko: potrafili zastrzelić na miejscu człowieka za drobne przewinienie, kwaterowali w dworach, z których wyrzucili prawowitych właścicieli, i regularnie je dewastowali¹⁷. Rozmówczyni ze Smolnicy podkreśla, że choć Niemcy byli dla wszystkich postrachem, to jednak kobiet nie gwałcili, w przeciwieństwie do Sowietów¹⁸.

Kolejną kontrowersyjną sprawą poruszaną w relacjach jest działalność Ukraińskiej Powstańczej Armii i stosunków polsko-ukraińskich w czasie wojny. We wspomnieniach znajduje swe odbicie m.in. akcja NKWD przeciwko partyzantce ukraińskiej pod kryptonimem „Czerwona Miotła”¹⁹. Ukrainka z Morochowa wspomina, że Rosjanie wykorzystali ukraińskich mężczyzn – starców, kaleki, przeszkolonych i nieprzeszkolonych chłopców – jako „mięso armatnie”, wcielając ich siłą do wojska. Prawie wszyscy ci ludzie zginęli podczas przełamywania obrony niemieckiej w pobliżu przełęczy Łupkowskiej i Dukielskiej. Wielu młodych Ukraińców próbowało się bronić przed mobilizacją, szukając schronienia w szeregach UPA²⁰.

Z relacji wyłania się też obraz stosunków polsko-ukraińskich. Jak wskazuje jednak Włodzimierz Mędrzecki, istnieje pewna powtarzalność struktury wspomnień mówiących o tej kwestii – okres przed wojną opisywany jest jako bezkonfliktowy, co wynika najczęściej z młodego wieku respondentów i idealizowania czasu swego dzieciństwa i młodości. Natomiast wojna to okres prześladowań Polaków przez Ukraińców podburzonych przez Niemców²¹. Ta prawidłowość znajduje odzwierciedlenie w zebranych przez autorkę relacjach. Wszyscy rozmówcy zwracają uwagę na fakt, że przed wojną obie narodowości żyły ze sobą zgodnie, a dobre relacje między nimi uległy pogorszeniu wraz z nastaniem okupacji niemieckiej. Przed wojną w wielu wioskach nie znane było słowo „Ukraińiec”, ludzie określali się jako „grekokatolicy” lub też „Rusini”²². Oczywiście niektóre jednostki przejawiały nacjonalistyczne nastroje już przed wojną, jednak większości taka postawa udzieliła się dopiero wraz z wkroczeniem Niemców. Samo pojawienie się hitlerowców było dla Ukraińców powodem do radości. W wielu wioskach z dużą populacją ludności ukraińskiej radośnie przyjmowano „wybawców”. Na przykład w Stefkowej okupantów witwały dziewczęta ubrane w stroje ukraińskie, które sypały kwiaty, wygłoszono też powitanie w języku niemieckim. Również Ukraińcy w Smolnicy ustawili się przy drodze w radosnym oczekiwaniu na hitlerowców.

Ludność ukraińska uwierzyła w obietnice najeźdźców, że tereny te w niedalekiej przyszłości będą należeć do państwa ukraińskiego, i otwarcie mówiła o tym polskim sąsiadom²³. Ukraińcy zaczęli się odwracać od polskich znajomych i przyjaciół, oceniając człowieka według jego na-

---

¹⁷ Przykładem może być pałacyk w Olszanicy, zrujnowany przez Rosjan. Mieszkanca tej miejscowości opisuje, że żołnierze radzieccy mieszkali tam i zarazem trzymali w pałacu konie, dla przyjemności rąbali schody wykonane z pięknej dębiny, a następnie drewnem tym opalali budynek (Rozmowa z p. Katarzyną Kozicką, z domu Prystasz (ur. 1935, narodowość ukraińska), Olszanica, luty 2010 r.; Rozmowa z p. Stefanem Kozickim; Rozmowa z p. Katarzyną Dereń).

¹⁸ Rozmowa z p. Stefanią M.

¹⁹ Szerzej o niej w: G. Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948*, Warszawa 1999, s. 247–250.

²⁰ Rozmowa z p. Anną Murzyn.

²¹ W. Mędrzecki, *Polskie relacje...*, s. 228–229.

²² Rozmowa z p. Kazimierą Wityk; Rozmowa z p. Michałem Jakubowiczem (ur. 1923, narodowość polska), Ropienka, luty 2004 r.

²³ „Skończyło się twoje panowanie” powiedziała Ukrainka do bliskiej koleżanki Polki zaraz po wkroczeniu hitlerowców (Rozmowa z p. Stefanią M.).

cji²⁴. Układano antypolskie piosenki i rymowanki, jak np.: „Polska biła, katowała, do turmy nas sadzała, za dwa dni Nimci przyjechały, Ukraińci z turmy wypuszczali, a Polaki sadzali”²⁵ czy też: „Przepadli Polaki na wieki, już wam nie pomogą ani angielskie leki”²⁶.

Rozmówcy przytaczają też proceder znany z województw tarnopolskiego czy stanisławowskiego, mianowicie „pogrzeby Polski”²⁷, które odbyły się m.in. w takich wsiach, jak Liskowate, Leszczowate, Ropienka czy Wańkowa. Ukraińcy zakopywali godło lub flagę polską i utworzony kopiec nazywali „mogiłą Polski”²⁸.

Polscy i ukraińscy respondenci diametralnie różnią się w swym stosunku do UPA. Polacy, który wytworzyli sobie rozróżnienie na „złych” i „dobrych” Ukraińców²⁹, opowiadali, że partyzant pochodzący z danej wioski nigdy w niej nie rabował, lecz szedł kilka wiosek dalej i tam dokonywał aktów terroru, by go nikt nie rozpoznał³⁰. Upowcy zabierali polskim rodzinom ciepłe ubrania, buty, a karmić się kazali nie tylko Ukraińcom, ale też Polakom. Przychodzili nawet dwa, trzy razy w tygodniu. Zdarzały się też wypadki, acz niezbyt często, że przyklejali do szyb w oknach polskich rodzin karteczki z notatką, do kiedy mieszkańcy muszą opuścić dom³¹. Rodzina z Olszanicy spełniła żądanie już na drugi dzień, a matka z pięciorgiem dzieci z Równi od tamtej pory każdą noc spędzała w polu, drząc o swe życie³². Opisywano, że strach przed UPA był ogromny, niezależnie od tego, czy rodzina była polska, czy mieszana. Zdarzało się bowiem, że nacjonaliści nie oszczędzali również i swoich, szczególnie gdy ci nie chcieli wstąpić w szeregi UPA. I ich, i Polaków miał odwagę bronić greckokatolicki paroch z Uherzec, ks. Fukańczyk³³, być może dlatego, że prawdopodobnie miał żonę Polkę. Zapowiedział, że „dokąd on tu będzie, nikomu włos z głowy nie spadnie”³⁴. Kazał on Ukraińcom ukrywać po dwoje, troje polskich dzieci³⁵. Taka postawa obala mit wyłącznie nacjonalistycznie nastawionych duchownych obrządku greckokatolickiego, choć na opisywanym terenie zdarzali się również i tacy. Przykładem może być paroch Doroszenko z Bóbrki, który otwarcie manifestował swoje poglądy, wieszając w cerkwi wstęgi symbolizujące Ukrainę: żółtą i niebieską³⁶.

O ile UPA negatywnie kojarzyła się Polakom, o tyle Ukraińcy mówią, że wiele jej zawdzięczają. Mieszkańcy Morochowa narodowości ukraińskiej byli do partyzantów nastawieni bardzo pozytywnie, ponieważ stanowili ich jedyną ochronę przed Wojskiem Polskim i stacjonującymi

²⁴ „Jak Hitler obiecał Ukrainę, zrodziła się nienawiść”, „Mego męża tak bili za to, że Polak” (Rozmowa z p. Katarzyną Dereń).

²⁵ Rozmowa z p. Ireną Kuklą.

²⁶ Rozmowa z p. Stefanią M.

²⁷ S. Berenda-Czajkowski, *Dni grozy i lez. Opowieść z polskich Kresów*, Warszawa 2001, s. 123. Autor przywołuje makabryczny opis tego procederu, który jednak w bieszczadzkich realiach nie wyglądał tak drastycznie: do czarnej podłużnej skrzyni z białymi napisami po każdej stronie wkładano symbole państwa polskiego i wrzucano tam, gdzie wywożono zwłoki zwierząt.

²⁸ Rozmowa z p. Zdzisławem Kaczmarkiem (ur. 1922, narodowość polska), Ropienka, luty 2004 r.

²⁹ „Żli” to partyzanci z UPA, „dobrzy” to sąsiedzi, którzy pomagali polskim rodzinom lub przynajmniej pozostawali neutralni (W. Mędrzecki, *Polskie relacje...*, s. 230–231).

³⁰ Rozmowa z p. Katarzyną Dereń; Rozmowa z p. Zofią Orłowską.

³¹ „Proszę się wynieść bez przelewu krwi do godziny 8 wieczór” (Rozmowa z p. Stefanem Kozickim).

³² *Ibidem*; Rozmowa z p. Ireną Kuklą.

³³ Jego nazwisko powinno się znaleźć w *Kresowej Księdze Sprawiedliwych (Kresowa Księga Sprawiedliwych 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN-UPA*, oprac. R. Niedzielko, Warszawa 2007), ponieważ mieszkańcy Uherzec podkreślają, że wioska nie doświadczyła ataków UPA wyłącznie dzięki jego interwencji i sile perswazji wobec partyzantów.

³⁴ Rozmowa z p. Kazimierą Wityk.

³⁵ „Ja nad wami czuam” (Rozmowa z p. Zofią Orłowską).

³⁶ Rozmowa z p. Ireną Kinczel, z domu Kochańską (ur. 1928, osoba pochodząca z rodziny polsko-ukraińskiej), Bóbrka, grudzień 2009 r.

w Niebieszczanach żubrydowcami³⁷, którzy również grabili i mordowali. Dzięki UPA mieszkańcy Morochowa uniknęli też jednej z deportacji ludności ukraińskiej na wschód w końcu 1945 lub na początku 1946 r. Partyzanci znajdowali się w Mokrem, do którego zmierzali obładowani majątkiem wysiedleńcy. By przeszkodzić wojsku w deportacji, UPA wysadziła tory w tej wsi. Ponieważ nie było możliwości wysłania ludzi na Ukrainę transportem kolejowym, mieszkańcy Morochowa wrócili do swoich domów³⁸.

Wywózki, czy to do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, czy na tzw. Ziemie Odzyskane, były dla mieszkańców Bieszczadów ogromną traumą, z której niektórzy nigdy się nie otrząsnęli. Wiązało się to nie tylko z groźbą opuszczenia ojczystej ziemi, ale też, jak wskazują relacje, z zanikiem zaufania do władz i sąsiadów, przypadkami handlowania czymś losem. Listę osób, które powinny być deportowane z racji swej narodowości, ustalali urzędnicy pracujący w gminie, prawdopodobnie na podstawie wyznania. Przyjęcie takiego kryterium umożliwiała osobiste porachunki, gdy z zawiści lub zemsty na listę wpisywano również Polaków grekokatolików³⁹. W Ustjanowej listę opracował sołtys Borszczowski, Ukrainiec służący Rosjanom. Za łapówkę, np. kurę, pół litra wódki i żrebaka, bez oporów z niej kogoś wykreślał⁴⁰.

Domy po Ukraińcach, którzy wyjechali, zostawały wymarłe i zupełnie nienaruszone, nie było wszak technicznej możliwości zabrania ze sobą sprzętów i narzędzi. Budynki zasiedlali krewni wywiezionych. Na polach pozostało wysiane wiosną zboże. Wbrew obiegowym opiniom nie paliła go UPA, ale zbierali pozostali w wiosce sąsiedzi⁴¹. W opisywanej sytuacji Ukraińcy starali się robić wszystko, co w ich mniemaniu mogłoby im pomóc na obcej ziemi. Na przykład w pośpiechu zawierali związki małżeńskie, mając nadzieję, że władze za wschodnią granicą spojrzą na to przychylnym okiem. W cerkwi w Zagórze odbywało się nawet po kilka ślubów dziennie. Niektórzy Ukraińcy zdołali uniknąć deportacji, ukrywając się u zaprzyjaźnionych Polaków. Potrafili tak przetrwać do 1947 r., potem jednak ukrywanie było coraz trudniejsze. Ojciec jednej z respondentek z Morochowa ukrywał się nawet na plebanii u polskiego księdza⁴². Bardziej zaradni zdobywali dla siebie polskie dokumenty. Deportacje do USRR i na zachód Polski były przeprowadzane przez żołnierzy Wojsk Ochrony Pogranicza. Uczestnicy wydarzeń zwracają uwagę na ambiwalentność ich postaw. Na przykład w Olszanicy wojskowi byli bardzo uprzedzeni i do Polaków, i do Ukraińców, ponieważ gen. Karol Świerczewski zginął właśnie w Bieszczadach. Inni natomiast współczuli wysiedleńcom i pocieszali ich, opowiadając, że na zachodzie kraju są wielkie majątki do przejęcia.

Części z wywiezionych, nie bez trudności, udało się wrócić na ojczystą ziemię, lecz bez wątplenia II wojna światowa i akcja „Wisła” zniszczyły kulturę materialną i duchową terenów bieszczadzkich. Wojna, krystalizując świadomość narodową u jednostek niezdecydowanych, przerwała mniej lub bardziej trudne, lecz wielowiekowe współżycie nacji polskiej i ukraińskiej, a dzieła zniszczenia dopełnili komuniści, wysiedlając ludność ukraińską do USRR i na zachód Polski. Zagładzie ulegli też Żydzi, przez co nie tylko bieszczadzkie wioski, ale w szczególności miasta nigdy nie odzyskały dawnego wyglądu. Wcześniejszy obraz możemy, a nawet powinniśmy, odtwarzać na podstawie niezgłębionych pokładów pamięci starszego pokolenia, szczególnie że może być to ostatni moment na poznanie jego wspomnień, refleksji i odczuć.

³⁷ Samodzielny Batalion Operacyjny Narodowych Sił Zbrojnych dowodzony przez Antoniego Żubryda, działający w powiecie sanockim w latach 1945–1946.

³⁸ Rozmowa z p. Anną Murzyn.

³⁹ Rozmowa z p. Kazimierą Wityk; Rozmowa z p. Katarzyną Dereń.

⁴⁰ Rozmowa z p. Anną Borszczowską.

⁴¹ Rozmowa z p. Zofią Orłowską.

⁴² Rozmowa z p. Anną Murzyn.